

Een meesterlijke slaaf

De presentatie van de *servus callidus* in Plautus' *Pseudolus*

Joris van der Lugt

Bachelorscriptie ♦ Griekse en Latijnse taal en cultuur
4409590 ♦ Begeleider: Dr. L.J. ter Beek ♦ 30-05-2017

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Status quaestionis	5
<i>Servus callidus</i>	5
Plot	7
Taalgebruik	7
Metatheater	8
1 Pseudolus' handelingen	10
De list	10
Nieuwe plannen	12
De misleiding	13
2 'Meesterlijk' taalgebruik	16
Controle nemen	16
Pseudolus de acteur	18
<i>Servus poeta</i>	21
3 Improvisatietheater	23
Symboliek van de brief	23
Simia	25
Samenvatting en conclusie	29
Bibliografie	31

Inleiding

Stereotypering kan vandaag de dag wat gevoelig liggen. Velen van ons matigen zich geen oordeel aan over een minderheid, omdat we als mensen, hoe verschillend we ook zijn, graag solidair zijn. Toch doen we aan stereotypering, al dan niet bewust, op verschillende manieren. Het meest sprekende voorbeeld is misschien wel het ‘domme blondje’. Doordat er tal van moppen rond dit stereotype zijn ontstaan, weet iedereen dat het ironisch bedoeld is wanneer ze op een of andere manier ter sprake komt. Een stereotype is overdreven en hoeft geen realistische weergave te zijn van de groep mensen waarop het slaat. Dit maakt dat stereotiepe personages vaak een goed uitgangspunt zijn voor een humoristisch stuk. Ook in de klassieke literatuur zijn stereotiepe personages of *stock characters* overduidelijk aanwezig. In Plautus’ komedies zien we dat er in de oudheid bewust met het idee van stereotiepe personages werd omgegaan. Eén van die stereotypen, de *servus callidus* (‘listige slaaf’), speelt vaak de hoofdrol in Plautus’ komedies.

De *servus callidus* is een fascinerend personage uit de Romeinse komedie. Hij is misleidend, listig en dominant. Deze karaktereigenschappen alleen al geven een komisch effect. De slaaf was in de tijd van Plautus namelijk geen vrij individu, maar eerder een werktuig van zijn meester. Deze komische inversie van de rol van slaaf en meester (of vrije) komt bijzonder goed naar voren in de *Pseudolus* (‘Leugenaar’), opgevoerd in 191 v.Chr. Het hoofdpersonage Pseudolus wordt door Plautus als *servus callidus* gepresenteerd, maar heeft bij de kritische lezer veel vragen opgeroepen. De rol van Pseudolus als *servus callidus* is terecht een object van vele onderzoeken geweest; hij lijkt op verschillende niveaus in het stuk te functioneren. Dat de *Pseudolus* een interessant of goed stuk is wordt bevestigd door Cicero, in wiens tijd de *Pseudolus* nog steeds werd opgevoerd. Cicero vermeldt zelfs dat het een van Plautus’ favoriete komedies was (Cicero, *De Senectute* 14.50):

quam gaudebat Bello suo Punico Naevius, quam Truculento Plautus, quam Pseudolo!

Wat was Naevius blij met zijn *Bellum Punicum*, Plautus met zijn *Truculentus*, met zijn *Pseudolus*!

De *Pseudolus* speelt zich af in Athene. Het geld, dat gedurende het gehele stuk een rol speelt, wordt vanwege deze setting betaald in zilveren *minae*, een Griekse munteenheid. Het stuk begint in een Atheense straat waar Pseudolus Calidorus, de zoon van zijn meester, Simo, in bedroefde toestand tegenkomt. Calidorus laat Pseudolus een brief lezen waarin zijn geliefde, Phoenicium, hem smeekt om hulp. Ze is in handen gevallen van een vrouwenhandelaar, Ballio, die haar verkocht heeft aan een soldaat. Spoedig zal het openstaande bedrag aan Ballio worden betaald door een bode van de soldaat en zal Phoenicium worden meegenomen. Calidorus heeft geen geld om de soldaat vóór te zijn en dus vraagt hij Pseudolus om hulp. Pseudolus krijgt het toneel om zich te bewijzen als een ware *servus callidus*. Zijn naam (gevormd vanuit het Griekse ψεύδος (‘leugen’) en δόλος (‘list’)), tevens de titel van de intrigekomedie, wijst al op Pseudolus’ listige karakter.

In deze scriptie toon ik aan hoe op verschillende niveaus Pseudolus als *servus callidus* wordt gepresenteerd. Waar geleerden op stuiten is het feit dat Pseudolus middels zijn handelingen niet zo goed uit de verf komt als *servus callidus*. Dit gegeven lijkt in eerste instantie problematisch, omdat we juist verwachten dat een listig personage controle heeft over de omstandigheden. Het personage Pseudolus blijkt op een andere manier met het stereotype te spelen. Daarom ga ik, na een uiteenzetting van de status van het onderzoek, allereerst in op de vraag: 'In hoeverre blijkt het listige karakter van Pseudolus uit zijn handelingen in het verhaal?' Aan de hand van een analyse van de plot van de *Pseudolus* kan ik de verschillende visies op Pseudolus als *servus callidus* bespreken. Voor alle aspecten die aan bod komen geldt dat ze samen tot een completer beeld van de presentatie van Pseudolus leiden. Tot op heden hebben de meeste studies slechts enkele elementen van de *Pseudolus* uitgelicht.

In het tweede hoofdstuk wordt meer aandacht besteed aan de manier waarop Pseudolus controle uitoefent op zijn medepersonages: 'Op welke wijze sluit het taalgebruik van Pseudolus aan bij zijn rol als *servus callidus*?' Een *servus callidus* kan net als andere stereotiepe personages door middel van zijn taalgebruik zijn rol waarmaken. Dit toon ik aan door eerdere observaties van geleerden duidelijk in kaart te brengen. Aan de hand van deze bevindingen sluit ik af met een metatheatrale lezing van de *Pseudolus*: 'Hoe uit het personage Pseudolus zich als *servus callidus* op metatheatraal niveau?' In onderzoek naar Plautus, maar zeker ook naar de *Pseudolus*, is metatheater een veel besproken onderwerp. Ook metatheater kan bijdragen aan de presentatie van het stereotype. Uiteindelijk wil ik met deze en eerdere resultaten tot een antwoord komen op de vraag: 'Op welke manieren komt het personage Pseudolus in Plautus' gelijknamige komedie als een *servus callidus* naar voren?' Voor deze scriptie baseer ik me op de teksteditie van Willcock uit 1987.

Meer inzicht in de manier waarop Pseudolus als een stereotype wordt gepresenteerd, is van belang voor de interpretatie van deze en andere komedies van Plautus. Wanneer duidelijk is hoe een stereotiep personage op verschillende niveaus kan functioneren, komen we meer te weten over de verschillende functies die Plautus gaf aan zijn personages. Daarnaast is het interessant om met deze inzichten te zien hoe Plautus' stereotypering heeft voortgeleefd. Verschillende komediedichters na de oudheid hebben zich door hem later inspireren. De *servus callidus* komt bijvoorbeeld terug in de 18e-eeuwse komedie *Le Barbier de Séville* van Pierre Beaumarchais waarin Figaro (zie omslag), welbekend van de Italiaanse opera, een glansrol heeft. De 17e-eeuwse komedieschrijver Jean-François Regnard nam zelfs de *Pseudolus* als voorbeeld voor *La Sérénade*.

Status quaestionis

Karakterisering behoort tot de essentie van Plautus' komedies. Zijn Griekse voorgangers, dichters die we rekenen tot de Nieuwe Komodie, schreven hun stukken vanuit een bepaalde voorstelling van de plot.¹ Plautus ging zeer waarschijnlijk anders te werk. We krijgen sterk de indruk dat voor hem de plot niet het doel was: hij stelde de presentatie voorop.² Deze heeft op haar beurt weer effect op onder andere de plot, het taalgebruik en het metatheater. Dit verschil tussen de Nieuwe Komodie en de komedies van Plautus betekent niet dat alleen bij Plautus stereotiepe personages te vinden zijn. Misschien was het gebruik van stereotiepe personages in de Nieuwe Komodie meer subtiel aanwezig, maar het was in ieder geval geen Romeinse uitvinding.³ Plautus besteedde duidelijk veel aandacht aan de manier waarop hij zijn personages presenteerde en wilde overbrengen op zijn (Romeinse) publiek. Karakterisering van stereotiepe personages is een belangrijk aspect hiervan.

Servus callidus

We kunnen via klassieke literatuur niet door de ogen van een Romeinse slaaf kijken. Alles wat we lezen van de oudheid is vanuit het perspectief van een sociale bovenlaag. Dit wil niet zeggen dat Plautus zich niet kon verplaatsen in een slaaf of zijn gedrag niet kon presenteren. Stewart denkt dat op twee aspecten van de slavernij gereflecteerd wordt in Plautus' komedies: de fysieke overheersing door de meester en het gevecht van de slaaf om (fysiek, maar vooral ook mentaal) te overleven.⁴ Deze visie laat ze los op de *servus callidus* in de *Pseudolus*. Haar sociaalhistorische benadering van de *servus callidus* draagt bij aan de visie die over dit stereotype heerst. De standaardinterpretatie van het personage is namelijk dat er tussen hem en zijn medepersonage(s) een komische inversie wordt gezien van wat de normale verhoudingen waren (waarbij de slaaf in de komedie niet meer ondergeschikt is).⁵ Stewart nuanceert dit beeld

---

¹ Gratwick 1982, 105. Dit principe kennen we ook van de Griekse tragedie. Volgens Aristoteles was een goede plot essentieel voor een toneelstuk om te slagen: 'Het belangrijkste daarvan (van de onderdelen van de tragedie) is de ordening van de handelingen: de tragedie is namelijk geen nabootsing van een mens, maar van handelingen en een leven' (Aristoteles, *Poetica* 1450a15-16: Μέγιστον δὲ τούτων ἐστὶν ἡ τῶν πραγμάτων σύστασις· ἢ γὰρ τραγωδία μίμησις ἐστὶν οὐκ ἀνθρώπων ἀλλὰ πράξεων καὶ βίου).

In hoeverre elementen in Plautus' *Pseudolus* zijn terug te voeren op een Griekse voorganger, komt niet in het verloop van deze scriptie aan de orde. Er is geen Griekse komedie overgeleverd die model zou hebben gestaan voor de *Pseudolus*. Uitgaande van een zekere originaliteit van Plautus, al dan niet gebaseerd op een Grieks model, wil ik zijn presentatie van het hoofdpersonage bespreken. Een overzichtelijke beschouwing van de Griekse en Italische invloeden op Plautus' *Pseudolus* is te vinden in Tornau 2005, 43-46.

² Gratwick 1982, 114.

³ Ovidius schrijft het gebruik van stereotiepe personages toe aan Menander: 'zolang als de misleidende slaaf, de strenge vader, de verdorven bordeelhoudster // en de vleierende prostituee zullen leven, zal Menander bestaan' (Ovidius, *Amores* 1.15.17-18: *dum fallax servus, durus pater, improba lena // vivent et meretrix blanda, Menandros erit*).

⁴ Stewart 2008, 73.

⁵ Segal 1987, 115.

door de *servus callidus* te omschrijven als een *self-consciously insubordinate subordinate*.⁶ Dit houdt in dat dit personage moreel of qua status ondergeschikt blijft aan zijn meester, maar probeert te overleven door de touwtjes in een verhaal in handen te hebben. Hij kan in een komedie dus iedereen misleiden, ondanks zijn status of moraliteit.

De *servus callidus* speelt een grote rol in verschillende komedies van Plautus.⁷ In de *Epidicus* bijvoorbeeld staat zijn listigheid centraal. Een jongeman wil zijn geliefde vrijkopen maar vraagt daarvoor hulp aan een slaaf van het huis. Met een list weet Epidicus, de slaaf, het meisje te bemachtigen voor de jongeman. Hij vertelt de vader van de jongeman dat het om de buitenechtelijke dochter van de vader gaat en dit geeft voor de vader de doorslag om het meisje vrij te kopen. Zodra de list geslaagd is, blijkt de jongeman verliefd te zijn geworden op een ander meisje. Opnieuw is het aan Epidicus de taak om zich als *servus callidus* te bewijzen en de vader geld afhandig te maken. Na een nieuw plannetje gesmeed te hebben ontstaat er echter grote verwarring. Het nieuwe meisje blijkt nu daadwerkelijk de buitenechtelijke dochter van de vader te zijn. Het nieuwe liefdesavontuur is voorbij voor de jongeman, nu blijkt dat hij een oogje op zijn halfzus had. Epidicus dreigt gestraft te worden, maar krijgt uiteindelijk de vrijheid omdat hij de verloren dochter van de vader heeft gevonden. Kortom, de *servus callidus* in dit stuk is een belangrijk personage voor de plot. Hij weet zijn meester te misleiden en hem geld afhandig te maken. Dit lukt hem op sluwe wijze en gek genoeg wordt hij uiteindelijk ook nog beloond. Deze glansrol voor de *servus callidus* is, zoals gezegd, ook in andere komedies terug te vinden.

In veel gevallen geeft een *servus callidus* aan het begin van een komedie duidelijk blijk van zijn aan zijn meester ondergeschikte positie.⁸ De angst van de slaaf voor de tredmolen is hierbij een terugkerend motief. Het is na deze herinnering aan de sociale verhouding tussen meester en slaaf dat de slaaf zijn listige kant toont. Volgens Stewart betekent dit niet dat het een kwestie van gehoorzaamheid is, dat de listige slaaf controle heeft over zijn medepersonages, maar een kwestie van de subjectiviteit van de slaaf.⁹ Op welke manieren het gedrag van de *servus callidus* een Romeinse slaaf een spiegel voorhoudt, blijft een lastig vraagstuk. Zeker is wel dat dit personage bij Plautus erg geliefd was. Pseudolus wordt vaak gezien als een echte vertegenwoordiger van dit stereotype.¹⁰ Toch zijn de meningen hierover verdeeld.¹¹ Het is daarom van belang om in kaart te brengen hoe het personage Pseudolus als een *servus callidus* wordt neergezet.

---

⁶ Stewart 2008, 79.

⁷ De voornaamste zijn de *Bacchides*, *Epidicus*, *Miles Gloriosus*, *Mostellaria*, *Pseudolus* en de *Poenulus* (Gratwick 1982, 106).

⁸ Stewart 2008, 75. Pseudolus brengt eveneens zijn ondergeschikte positie in herinnering: 'Staat het mij vrij te weten wat er aan de hand is? Vroeger heeft u mij immers // als voornaamste deelgenoot aan uw plannen gehad' (16-17: *Licet me id scire quid sit? nam tu me antidhac // supremum habuisti comitem consiliis tuis*).

⁹ Stewart 2008, 76.

¹⁰ Tornau 2005, 46-47: "Pseudolus, die Titelfigur unserer Komödie, ist ein typischer Vertreter dieser Rolle; vielen ist er sogar als die ideale Verkörperung des plautinischen *servus callidus* erschienen".

¹¹ Burke s.a., 1: "The *Pseudolus* portrays a *servus callidus* very different from other *servi callidi*".

Plot

De door Pseudolus gewenste afloop wordt uiteindelijk niet door toedoen van Pseudolus, maar door het toeval gerealiseerd. Bovendien, merkt Wright op, duurt het een paar honderd verzen voordat Pseudolus zich een *servus callidus* toont in zijn handelingen.¹² Hoe kan Pseudolus dan toch een vertegenwoordiger van het stereotype zijn? Op intratheatraal niveau, binnen het verhaal, lijkt Pseudolus weinig controle te hebben over zijn handelingen. Daar is men het over eens.¹³ Van een listige slaaf verwachten we juist dat hij van begin tot eind zijn medepersonages weet te misleiden; dat hij controle heeft over zijn medepersonages. Pseudolus verzint weliswaar listen, maar vanwege het toeval loopt alles toch anders dan gepland. Het is van belang duidelijk op een rij te zetten hoe het personage Pseudolus binnen het verhaal handelt. Zo krijgen we een duidelijk beeld van de wijze waarop Pseudolus als *servus callidus* op intratheatraal niveau gepresenteerd wordt.

Zoals gezegd was niet de plot, maar de presentatie voor Plautus het doel van zijn komedie. Er zijn dan ook inconsequenties in de plot te vinden. De plot van de Pseudolus kan als ‘zwak’ worden bestempeld, maar dit hoeft niet per definitie een negatief effect op het stuk te hebben. Sharrock beweert dat een zwakke plot bijdraagt aan de originaliteit van het stuk en dat de plot juist de grote grap is van het stuk.¹⁴ Een zwakke plot wordt door onder andere Sharrock in verband gebracht met improvisatie.¹⁵ Bovendien is de list van Pseudolus eenvoudig van aard, wat eveneens erop kan duiden dat het stuk (gedeeltelijk) geïmproviseerd is.¹⁶ De weg die het geld aflegt in het verhaal, komt daarentegen complexer over. De vraag blijft echter of we het geïmproviseerde karakter van de komedie in technische zin moeten opvatten of als een door de schrijver gecreëerde illusie.¹⁷ Op deze vraag kan mogelijk een antwoord worden gegeven wanneer we met een metatheatrale blik naar de komedie kijken.

Taalgebruik

Aangezien de rol van *servus callidus* niet sterk naar voren komt in de handelingen van Pseudolus, moet er op een andere manier toch aan de eisen van het stereotype worden voldaan. Volgens Stewart gebruikt Pseudolus zijn controle over de taal om de autoriteit van zijn meester uit te testen.¹⁸ Het is vanzelfsprekend dat dit een komisch effect kan geven. Pseudolus doet dit onder

---

¹² Wright 1975, 404.

¹³ Burke s.a., 1: “he (Pseudolus) never exhibits a true talent for controlling the play’s events on the intratheatrical level.”

¹⁴ Sharrock 1996, 155: “for the big joke in the *Pseudolus* is to look as if it’s a weak plot and play all held together by words.”

¹⁵ Sharrock 1996, 155; Jenkins 2005, 360.

¹⁶ Improvisatie in komedies heeft haar wortels waarschijnlijk liggen in de Atellaanse klucht. Een beschouwing van de bronnen waar Plautus voor zijn *Pseudolus* uit zou hebben geput, is wederom te vinden in Tornau 2005, 43-46.

¹⁷ Jenkins 2005, 360.

¹⁸ Stewart 2008, 79.

andere door woordspelingen. Je zou zelfs kunnen stellen dat heel de list van Pseudolus om woorden draait, in plaats van handelingen. Wright laat zien dat Pseudolus zelfs meerdere rollen aanneemt door middel van verbale metaforen: het Latijn manipuleert hij om zo zelf een komedieschrijver te worden.¹⁹ Pseudolus wordt daarom soms als een reflectie van Plautus gezien.

Berger merkt op dat de communicatie van Pseudolus misleidend is en bekijkt wat Pseudolus zegt op een pragmatisch niveau. Pseudolus lijkt bijvoorbeeld veel gevatter en daardoor slimmer dan zijn meester te zijn.²⁰ De macht of het *imperium* dat Pseudolus heeft over zijn meester uit zich ook in militair taalgebruik dat het personage in de mond neemt.²¹ Op meerdere niveaus binnen de taal van Pseudolus zijn dus aanwijzingen te vinden voor het misleidende karakter van de *servus callidus*, die hij vertegenwoordigt. Een balans van deze elementen is nog niet opgemaakt. Bovendien is het van belang dat de taaluitingen van Pseudolus naast zijn handelingen worden gezet om zo een overzicht te krijgen van de controle die hij al dan niet over zijn medepersonages heeft.

Metatheater

De komedies van Plautus zijn komisch, omdat er geestige wendingen door stereotiepe personages zijn of omdat er woordgrappen worden gemaakt. Op een ander niveau levert ook de interactie van sommige personages met het publiek een komische bijdrage aan het stuk. Metatheatraliteit heeft betrekking op de manieren waarop personages in een toneelstuk zelf reflecteren op de aard van het toneelstuk.²² Dit wil zeggen dat Plautus in het stuk elementen kon verwerken die het literaire of geïmproviseerde karakter van het stuk in herinnering brengen bij het publiek. Het personage van Pseudolus blijkt een grote bijdrage te leveren aan dit metatheatrale aspect.²³ Volgens Sharrock kan Pseudolus op drie manieren fungeren: als personage in het verhaal, (als acteur) spelend met het publiek en (als auteur) spelend met zijn lezers.²⁴ De vraag is uiteraard of Pseudolus' misleidende karakter van *servus callidus* ook zijn invloed heeft op het publiek of de lezer.

---

¹⁹ Wright 1975, 416.

²⁰ Berger 2013, 280; Slater 1985, 118-146 is een andere uitgebreide studie naar de taaluitingen van Pseudolus.

²¹ Een uitgebreide studie naar militair taalgebruik in het Latijn en het Grieks wordt besproken in Wheeler 1988, 25-92.

²² Volgens Tornau kan de karakterisering van Pseudolus door Plautus bijdragen aan een spel met conventies van het genre komedie, dat gespeeld wordt met het publiek (Tornau 2005, 46). Hierbij heeft hij een historische ontwikkeling van de komedie in gedachte. Zoals gezegd besteed ik verder in deze scriptie geen aandacht aan de voorgangers van Plautus, maar geef ik een synchrone bespreking van het stuk.

²³ Gratwick 1982, 107: "The slave is the most internally consistent of Plautus' types, and he has the power to address the audience confidentially without disrupting the dramatic illusion."; Feeney 2010, 282: "it is the lead character of Pseudolus who has come to be the definitive metatheatrical Plautine creation".

²⁴ Sharrock 1996, 156; Moore 1998, 92; Bungard 2014, 90.

Hoewel Pseudolus in het verhaal niet veel controle lijkt te hebben, blijkt metatheater ons een ander beeld te geven. Er wordt beweerd dat Pseudolus en andere personages in Plautus' komedies zelf het script tegen hun tegenstanders kunnen keren.²⁵ Volgens Sharrock en Feeney wordt in de *Pseudolus* een spel met geloof en vertrouwen met het publiek gespeeld, waarvoor Pseudolus waarschuwingen geeft gedurende het stuk.²⁶ Hij zou ons misleiden door ons te laten denken dat hij een meesterplan aan het smeden is.²⁷ Dit zou passen bij het misleidende karakter van de *servus callidus*. Na de bespreking van de handelingen van Pseudolus en zijn taalgebruik op intratheatraal niveau, zal ik de *Pseudolus* metatheatraal benaderen om tot een completer beeld van Pseudolus als *servus callidus* te komen.

---

²⁵ Jenkins 2005, 391; Tornau 2005, 47.

²⁶ Sharrock 1996, 163; Feeney 2010, 290.

²⁷ Sharrock 1996, 166; Burke s.a., 20: "Even if he does not control Simia, he controls the audience's favor toward his and Simia's plan."

1 Pseudolus' handelingen

Men is het erover eens dat Pseudolus weinig controle over zijn handelingen heeft. Dit lijkt in strijd te zijn met de gedachte dat Pseudolus het stereotype *servus callidus* vertegenwoordigt. Om dit probleem in kaart te brengen is het nodig om de plot van de *Pseudolus* uitvoerig te behandelen. Zo krijgen we een duidelijk beeld van de manier waarop Pseudolus als *servus callidus* op intratheatraal niveau gepresenteerd wordt. Door enkele korte Latijnse passages voorbij te laten komen, geef ik bovendien een eerste indruk van het karakter van Pseudolus' uitspraken waarop wordt ingegaan in de volgende twee hoofdstukken.

De list

Van de proloog van de *Pseudolus* is slechts een tweetal verzen overgeleverd. De moderne lezer wordt dus direct meegenomen in het eerste bedrijf: Pseudolus en Calidorus bevinden zich nu op het toneel. Calidorus, de zoon van Simo, meester van Pseudolus, is compleet van slag en Pseudolus probeert te achterhalen wat er aan de hand is. Calidorus overhandigt Pseudolus een brief zodat deze zelf het slechte nieuws kan lezen. Pseudolus leest de brief voor. Hij is geschreven door Phoenicium, de geliefde van Calidorus, die gevangen is genomen door een vrouwenhandelaar Ballio. Ze is aan een soldaat verkocht voor twintig *minae*, maar de soldaat is Ballio nog vijf *minae* verschuldigd. Phoenicium wordt daarom nog vastgehouden door Ballio, zodat ze na de betaling meegenomen kan worden. Calidorus heeft één dag om de soldaat vóór te zijn en Phoenicium terug te krijgen van Ballio, maar hij heeft geen geld. Pseudolus belooft Calidorus twintig *minae* te zullen verkrijgen, waarmee het meisje teruggekocht kan worden (116-120):

[PS.] *roga, opsecro hercle. gestio promittere.* 116

CA. *Dabisne argenti mi hodie viginti minas?*

PS. *Dabo.*²⁸ *molestus nunciam ne sis mihi.*

atque hoc, ne dictum tibi neges, dico prius:

si neminem alium potero, tuom tangam patrem. 120

[PS.] Vraag me in 's hemelsnaam! Ik verlang het te beloven. 116

CA. Zal je mij vandaag twintig zilveren *minae* geven?

PS. Ik zal ze geven, maar wees me nu niet meer tot last.

---

²⁸ 'Dabis? Dabo.' is juridische taal. Dit is een formule die wordt gebruikt voor een *stipulatio*, een mondelinge, formele toezegging. Formeel taalgebruik komt meer voor in de *Pseudolus* en andere komedies van Plautus. Het draagt bij aan hun Romeinse karakter. Met *roga* (116) eist Pseudolus om deze formele belofte te maken. Dit geeft een komisch effect, want van Pseudolus als slaaf verwachten we dat hij hoe dan ook Calidorus helpt en geen rechtsbevoegdheid heeft. Bovendien geeft de ontkende adhortativus *molestus nunciam ne sis mihi* van Pseudolus aan dat de rol van slaaf en meester als het ware zijn omgedraaid. Deze verzen worden dan ook als een typisch Plautisch komische inversie gezien (Segal 1987, 115; Berger 2013, 279. Pas later in het stuk wordt de komische inversie expliciet gemaakt). Dit past bij het stereotype *servus callidus*.

En dit zeg ik u van tevoren, opdat u niet kunt zeggen dat het u niet verteld is:
als ik niet iemand anders zal kunnen bedriegen, is uw vader mijn slachtoffer. 120

Op dit punt horen we over de list van Pseudolus, maar het is niet duidelijk of hij een uitgewerkt plan heeft. We krijgen al wel een idee van de eerste stap die Pseudolus wil zetten. Hij is van plan iemand te bedriegen, indien nodig zelfs zijn eigen meester Simo. Het is duidelijk dat Pseudolus als een *servus callidus* wil optreden, want hij neemt de touwtjes in handen terwijl Calidorus diep ellendig is.²⁹ Daarnaast geeft hij aan op listige wijze te werk te gaan. Samen met Calidorus zoekt hij Ballio op en zonder dat deze het merkt komen ze erachter dat hij een echte slavendrijver is. Calidorus is geïntimideerd. Hij wordt des te wanhopiger, maar Pseudolus knoopt een stevig gesprek aan met Ballio. Ballio geeft geen krimp en wil alleen maar geld zien. Calidorus en vooral Pseudolus proberen Ballio om te praten, maar dit helpt niet. We kunnen het gesprek tussen de drie mannen lezen als een mislukte poging van Pseudolus om Phoenicium terug te krijgen. Het lijkt een verloren zaak. Pseudolus weet dat de enige oplossing is dat hij aan geld komt (384-386):

*PS. Hoc ego oppidum admoenire ut hodie capiatur volo.*³⁰ 384
ad eam rem usust homine astuto, docto, cauto et callido. 385
qui imperata ecfecta reddat, non qui vigilans dormiat.

PS. Deze stad wil ik belegeren zodat ze vandaag ingenomen wordt. 384
Deze zaak heeft een sluwe, slimme, behoedzame en listige man nodig, 385
die bevelen weet op te volgen, die niet wakend slaapt.

Met deze verzen begint Pseudolus' list. Hij stuurt Calidorus op pad om hem een man te brengen die Pseudolus helpt bij zijn list. Het spreekt voor zich dat de eigenschappen (sluw, slim, behoedzaam en listig) die Pseudolus verlangt van zijn hulpkracht passen bij het stereotype dat Pseudolus zelf vertegenwoordigt. We weten nu dat de list van Pseudolus in gang wordt gezet, maar waarvoor Calidorus hulp moet zoeken blijft voor hem en het publiek onbekend. Het enige wat we weten is dat hij waarschijnlijk bij Simo het geld wil halen. We verwachten op dit moment een plot zoals van de *Epidicus*, waarin een slaaf op slinkse wijze zijn meester geld afhandig maakt.³¹ Niets is minder waar.

---

²⁹ Tornau 2005, 48: "Die erste Szene zwischen Calidorus und Pseudolus dient außer zur Exposition vor allem dazu, daß sich Pseudolus in der Rolle des *servus callidus* etabliert und seinen Anspruch auf Kontrolle der Handlung artikuliert."

³⁰ Hier lezen we een voorbeeld van militair taalgebruik, wat vaker terugkomt in de komedie. Het is de vraag welke 'stad' Pseudolus wil belegeren. Mogelijk doelt hij op het feit dat hij Ballio te grazen wil nemen, maar waarschijnlijker is dat hij het huis van Simo bedoelt. Pseudolus' volgende stap is namelijk om Simo geld afhandig te maken.

³¹ Bungard 2014, 93. Voor een samenvatting van de *Epidicus* zie 'Status quaestionis'.

Nieuwe plannen

Pseudolus' plan, waarvan we als publiek dus maar gedeeltelijk op de hoogte zijn, valt direct in duigen. Hij komt Simo tegen samen met Callipho, een vriend van Simo, die net zijn teruggekomen van de stad. Simo komt achter Pseudolus' plan en is boos, maar toch probeert Pseudolus zijn meester om geld te vragen. Simo geeft hier niet aan toe, waarna Pseudolus laat weten dat hij een andere manier zal vinden om Phoenicium terug te winnen. Wanneer Pseudolus zich aan het einde van het eerste bedrijf tot het publiek wendt, reflecteert hij op de gang van zaken (568-570):

<i>nam qui in scaenam provenit,</i>	568
<i>novo modo novom aliquid inventum adferre addecet;</i>	
<i>si id facere nequeat, det locum illi qui queat.</i>	570
Want hem, die op het toneel verschijnt,	568
past het om op nieuwe wijze een nieuwe uitkomst te bieden;	
als hij dat niet kan waarmaken, moet hij plaats maken voor wie dat kan.	570

Pseudolus wil er alles aan doen om na deze tegenslag (de ontmoeting met Simo) een nieuwe list te bedenken. In deze korte monoloog maakt hij duidelijk dat het toeval een grote rol speelt in de komedie. Dat heeft invloed op de list die hij tot nu toe heeft bedacht en zorgt ervoor dat Pseudolus een nieuw plan moet bedenken. Zoals we zullen zien, gaat het toeval nog vaker een rol spelen. De plot kan vanwege deze grote invloed van de toevallige omstandigheden 'zwak' worden genoemd.³² Het idee van een zwakke plot kan een komisch effect geven en is misschien wel de grote grap van de *Pseudolus*.³³ Het duidt ook op het feit dat de komedie een (gedeeltelijk) geïmproviseerd karakter heeft. Pseudolus geeft hier duidelijk aan dat hij genoodzaakt is te improviseren. Hij heeft zelf weinig controle over zijn handelingen, zijn list, omdat alles anders loopt dan verwacht. Op intratheatraal niveau lijkt deze *servus callidus* zijn rol als slimme, listige slaaf nog niet te kunnen waarmaken.

In Pseudolus' monoloog aan het begin van het tweede bedrijf vertelt hij dat hij een nieuwe list heeft bedacht. Wederom duurt het niet lang of Pseudolus kan zijn plannetjes weer stopzetten. Tijdens zijn monoloog ziet hij namelijk Harpax lopen, de bode van de soldaat, die een geldsom aan Ballio wil geven om Phoenicium te kunnen meenemen. Harpax staat op het punt de ruil met Ballio te volbrengen en Phoenicium mee te nemen naar de soldaat. Pseudolus heeft snel een nieuwe list nodig. Voordat Harpax op de deur van Ballio's huis kan kloppen komt Pseudolus daarom aan en doet zich voor als Syrus, een van de slaven van Ballio. Pseudolus vraagt Harpax

---

³² Wright 1975, 403: "though Plautus has been accused of careless construction in many plays, in no Plautine comedy does this putative carelessness seem so glaring as in the *Pseudolus*".

³³ Sharrock 1996, 155. Halverwege het stuk is er een lange dialoog (114 verzen) tussen Ballio en zijn kok. Deze kookscène zit vol grappen, maar voegt verder niets toe aan de plot van het stuk. Dit spreekt voor de gedachte dat het Plautus niet om een 'sterke' plot ging, maar eerder om het komische effect (Wright 1975, 404).

het geld aan hem te geven, maar Harpax wil hem in eerste instantie niet geloven. Harpax zegt Pseudolus hem te waarschuwen wanneer Ballio thuis is, zodat Harpax eigenhandig het geld aan Ballio kan overhandigen. Wel geeft Harpax een brief van de soldaat mee aan Pseudolus. Hier ziet Pseudolus zijn redding (667-670):

Di immortales, conservavit me illic homo adventu suo; 667
suo viatico redduxit me usque ex errore in viam.
namque ipsa Opportunitas non potuit mi opportunius
advenire quam haec allatast mi opportune epistula. 670

Onsterfelijke goden, die man heeft mij met zijn komst gered; 667
met zijn reisgoed heeft hij me van een fout naar de juiste weg geleid.
Werkelijk, niet kon de Gunstige Omstandigheid voor mij gunstiger
uitvallen dan mij deze brief op een gunstig moment is gebracht. 670

Het toeval speelt zoals we merken weer een grote rol, ook al verzint Pseudolus telkens nieuwe listen. Pseudolus komt Harpax onverwachts tegen en moet daardoor van zijn plan afwijken. De brief die hij van Harpax krijgt, kan daarentegen zijn redding zijn. Doordat de omstandigheden steeds weer tegen de verwachting van Pseudolus in veranderen, kan hij zich niet als *servus callidus* bewijzen. Dit lijkt tenminste het geval te zijn. Pseudolus stelt het echter als volgt: ‘naar mate ieder het toeval gebruikt, // zo blinkt hij op grond daarvan uit en zeggen allen dat hij slim is’ (679-680: *proinde ut quique fortuna utitur, // ita praecellet atque exinde sapere eum omnes dicimus*). Hiermee wil Pseudolus duidelijk maken dat hij zich kan bewijzen als *servus callidus* door nieuwe listen te bedenken, wanneer het toeval daartoe dwingt. Tornau bespreekt deze passage en zegt dat Pseudolus een gebrek aan ideeën heeft.³⁴ Op dit punt ben ik het niet met Tornau eens; mijns inziens is de uitspraak van Pseudolus terecht. Pseudolus maakt immers gedurende het stuk duidelijk (of geeft er blijk van) dat hij steeds nieuwe listen kan bedenken, weliswaar zonder veel los te laten over de inhoud van de listen.³⁵ De tweede vraag is uiteraard of zijn nieuwe listen dan wel werken. In ieder geval heeft Pseudolus’ spontane plan om Syrus, de slaaf van Ballio, te spelen hem verder geholpen.

De misleiding

Intussen heeft Calidorus, zoals beloofd, hulp kunnen regelen voor Pseudolus’ oorspronkelijke plan. Pseudolus vraagt deze man, Charinus, om hem de vijf *minae* en een slaaf, die voor Harpax zou kunnen spelen. Charinus wil aan beide verzoeken voldoen. Hij haalt zijn slaaf Simia die met de brief, die Pseudolus van Harpax heeft gekregen, naar Ballio gaat. Simia overhandigt Ballio de

---

³⁴ Tornau 2005, 52: “nachdem mehr als ein Drittel des Stücks vorüber ist ... hat sich an Pseudolus’ Ideenlosigkeit bezüglich des Fortgangs der Intrigue noch nichts geändert.” Tornau heeft gelijk dat Pseudolus’ listen geen voortgang boeken, maar een gebrek aan ideeën is er bij Pseudolus niet.

³⁵ Bungard 2014, 94: “By taking on a new role in a new plot, he avoids the mistake of other would-be tricksters who try to force their plots on the play’s plot”.

brief en het geld en vervolgens wordt hij mee naar binnen genomen. Pseudolus wacht nerveus af maar al snel blijkt dat zijn list geslaagd is. Simia komt met Phoenicium naar buiten.

Ballio is zo opgelucht dat hij Phoenicium heeft kunnen verkopen aan de soldaat en niet aan Calidorus, dat hij een weddenschap aangaat met Simo. Hij belooft Simo twintig *minae* te geven als nu toch blijkt dat Pseudolus zijn list heeft kunnen doorzetten. Ballio is zeker van zijn zaak, maar zal snel achter de waarheid komen. Op dit punt van het stuk lijkt Pseudolus wel zijn rol van *servus callidus* waar te maken. Na de onverwachte wendingen in de eerste helft van het stuk heeft Pseudolus nu met behulp van Simia en het geld van Charinus Phoenicium terug kunnen krijgen. Hij heeft Ballio weten te misleiden. Wel moet benadrukt worden dat Pseudolus niet in eigen persoon met Ballio afrekent.³⁶ Hij heeft de hulp nodig van Charinus en Simia. Ook hier blijkt weer dat de gunstige omstandigheden ervoor hebben gezorgd dat Pseudolus van Simia gebruik kan maken. In de volgende hoofdstukken zullen we zien dat er verschillende kanttekeningen geplaatst moeten worden bij de invloed die Simia heeft op de presentatie van Pseudolus als *servus callidus*.³⁷

Ballio en Simo komen de echte Harpax tegen van wie ze denken dat hij voor Pseudolus werkt. Al snel is het echter duidelijk dat Ballio om de tuin is geleid. De twintig *minae* gaan, zoals beloofd, via Ballio naar Simo. Simo is verheugd over de uitkomst en geeft het geld aan de reeds dronken Pseudolus. Simo had namelijk een weddenschap met Pseudolus dat deze nooit erin zou slagen om Phoenicium terug te krijgen. Hier zien we een van de inconsequenties die in de plot van het stuk te vinden zijn.³⁸ Pseudolus is erin geslaagd Phoenicium en het geld, dat via Ballio naar Simo is gegaan, te krijgen. Het feit blijft echter dat er een overeenkomst was dat Phoenicium teruggekocht moest worden van Ballio. Het is daarom aan het einde van het stuk onduidelijk waarom Pseudolus niet door Ballio op het matje wordt geroepen.³⁹ Deze en andere inconsequenties dragen bij aan de zwakke plot.

We hebben nu gezien dat Pseudolus op intratheatraal niveau meerdere malen zijn plannen moet aanpassen aan de al dan niet gunstige omstandigheden. Hij doet zich voor als Ballio's slaaf Syrus tegenover Harpax en door de hulp van Charinus en Simia wordt Ballio misleid. Dat het toeval de door Pseudolus bedachte listen in duigen doet vallen, kan een komisch effect geven. Het wekt de indruk dat er meerdere mogelijke plots zijn, die bijna allemaal mislukken. Een komisch effect kan echter minder sterk zijn als dit afdoet aan de presentatie van Pseudolus als *servus callidus*. Deze kant lijkt het op te gaan wanneer Pseudolus de hulp van Charinus en Simia blijkt nodig te hebben om de (zoveelste) list van hem te doen slagen. Taalgebruik en metatheatraliteit werpen een ander licht op de presentatie van het stereotype *servus callidus* in de *Pseudolus*. Duidelijk is

---

³⁶ Slater 1985, 145: "For the completion of the play, though, Pseudolus can no longer act in his own play. He needs the services of Simia, who offers a strong challenge to Pseudolus' theatrical dominance."

³⁷ Deze scène wordt onder andere besproken in Tornau 2005, 56-60; Burke s.a., 13-18.

³⁸ Meer inconsequenties in de *Pseudolus* worden besproken in Sharrock 1996, 155-164.

³⁹ Sharrock 1996, 162; Moore 1998, 93.

in ieder geval dat de handelingen van Pseudolus op intratheatraal niveau vraagtekens bij de slimheid en listigheid van deze *servus callidus* plaatsen.

2 'Meesterlijk' taalgebruik

Het meest opvallende aan de handelingen van Pseudolus is dat ze belemmerd worden door (on)gunstige omstandigheden. Op deze manier komen wij als publiek er niet achter hoe de listen door Pseudolus zijn uitgedacht. In eerste instantie lijkt dit af te doen aan de presentatie van Pseudolus als *servus callidus*. Het taalgebruik van Pseudolus kan een ander beeld geven van de manier waarop Plautus met het stereotype speelt. Het is van belang om te zien hoe het taalgebruik van Pseudolus zich verhoudt tot zijn handelingen en wat dit betekent voor zijn rol als *servus callidus*.

Controle nemen

Wright merkt op dat tot het moment dat Ballio voor het eerst van het toneel verdwijnt, wat Pseudolus zegt vrij conventioneel is.⁴⁰ Hiermee bedoelt hij dat in het begin van het stuk nog geen sprake is van een houding zoals je die van een *servus callidus* verwacht. De komische inversie van meester en slaaf wordt op dit moment nog niet expliciet gemaakt door Pseudolus of een van de andere personages. Je zou daarom kunnen stellen dat Pseudolus zijn rol als *servus callidus* nog niet heeft aangenomen; dat Pseudolus de dramatische illusie nog niet heeft doorbroken. Deze gedachte wordt onderstreept wanneer Pseudolus impliciet te kennen geeft dat hij verlangt een vrij man te zijn.⁴¹ Toch is het taalgebruik van Pseudolus verre van conventioneel te noemen. Berger geeft een taalkundige analyse van enkele passages uit de *Pseudolus*. Hij laat zien dat Pseudolus' taalgebruik vanaf het begin van het stuk al dominant is.⁴² Dit wil zeggen dat Pseudolus een toon aanneemt waarmee hij de baas probeert te spelen over de ander.

We zien dat de manier waarop Pseudolus handelt in het stuk niet zomaar misleidend genoemd kan worden, aangezien zijn listen meerdere malen in duigen vallen. Dit is niet wat we verwachten van een *servus callidus*. Zijn taalgebruik is daarentegen dominant, vaak dreigend en gevat. Dit is juist typerend voor een *servus callidus*, die de komische inversie van meester en slaaf creëert. Wanneer Ballio van het toneel verdwijnt, wordt dit beeld bevestigd (381-382):

[PS.] *illic homo meus est, nisi omnes di me atque homines deserunt.* 381
exossabo ego illum simulter itidem ut murenam coquos.

[PS.] Die man is de mijne, tenzij alle goden en mensen me vandaag in de steek 381
laten. Ik zal hem van botten ontdoen net zoals een kok dit doet bij een paling.

---

⁴⁰ Wright 1975, 407-409. In het begin van het stuk heeft Ballio inderdaad de meeste controle over de scènes (Slater 1985, 122-125). Dit neemt niet weg dat Pseudolus zelf ook gevatte uitspraken heeft.

⁴¹ Wright 1975, 409.

⁴² Berger 2013, 275-277.

Het is duidelijk dat Pseudolus hier een agressieve houding heeft aangenomen.⁴³ Pseudolus zegt bijna letterlijk dat hij Ballio in de pan zal hakken. Met *exossabo* ('van botten ontdoen') maakt hij zijn plannen beeldend en intimiderend. We hebben in het vorige hoofdstuk reeds opgemerkt dat Pseudolus op dit punt laat weten dat hij een list heeft bedacht. Pseudolus wil de rol van *servus callidus* aannemen, maar zijn list wordt meerdere malen verstoord. In zijn handelingen lijkt de presentatie van Pseudolus als *servus callidus* dus niet erg doordacht, maar we kunnen dit niet over zijn dominante taalgebruik zeggen. Houdt Pseudolus met zijn taalgebruik wel zijn status als *servus callidus* hoog? De komische inversie (tussen de conventionele rollen van meester en slaaf) komt duidelijk naar voren in de scène met Simo, waar Pseudolus zijn meester geld afhandig probeert te maken. Wanneer dit hem niet lukt, reageert Pseudolus dreigend (517-520):

<i>PS. Praedico ut caveas. dico, inquam, ut caveas. cave.</i>	517
<i>em istis mihi tu hodie manibus argentum dabis</i>	
<i>CA. Edepol mortalem graphicum, si servat fidem!</i>	
<i>PS. Servitum tibi me abducito, ni fecero.</i>	520
PS. Ik waarschuw u: pas op. Ik zeg, ik herhaal, dat u moet oppassen: pas op!	517
U zult mij met eigen handen vandaag nog het geld geven.	
CA. Wat een meesterlijke man, als hij zijn belofte nakomt!	
PS. Voer mij weg naar uw slavernij, als ik niet zal zijn geslaagd.	520

De woorden van Pseudolus zijn zeer krachtig. Vers 517 illustreert hoe het taalgebruik van Pseudolus dominant en dreigend kan zijn.⁴⁴ Met de woorden *praedico ut caveas* geeft Pseudolus Simo een waarschuwing. Deze worden gevolgd door twee indicativi van de eerste persoon, *dico* en *inquam*, waarmee Pseudolus zijn autoriteit als *servus callidus* benadrukt. Tenslotte herhaalt Pseudolus zijn waarschuwing aan Simo met *ut caveas* en eindigt hij met een imperatief *cave*, waarmee zijn waarschuwing een direct bevel wordt. Calidorus verwondert zich over deze dominante houding van Pseudolus en vindt het knap als Pseudolus zou slagen in zijn plan. Met de reactie van Pseudolus in vers 520 maakt Pseudolus de komische inversie expliciet: hij doet alsof hij Simo's slaaf niet meer is.

We hebben in het vorige hoofdstuk opgemerkt dat de hulp van Simia Pseudolus rol niet erg ten goede komt. Simia zorgt uiteindelijk dat Phoenicium teruggehaald wordt. Pseudolus, de *servus callidus*, heeft Calidorus dus niet in zijn eentje kunnen helpen. De slaaf Simia lijkt in zijn handelen binnen het verhaal, op intratheatraal niveau, slimmer dan de *servus callidus* die

⁴³ Vers 381 kan intertekstueel benaderd worden. Naevius zegt in zijn komedie *Stalagmus* het volgende over een listig personage dat zijn slachtoffer te grazen heeft genomen: 'met de genade van mijn god is de man de mijne' (Naevius apud Donatum, *Ad Phorionem* 1.2.24: *deo meo propitio meus homo est*). Plautus legt eveneens de uitdrukking 'de man is de mijne' in de mond van een listig personage. Pseudolus zal Ballio als slachtoffer te grazen nemen. Helaas is de *Stalagmus* niet in zijn geheel overgeleverd, zodat we hierop niet dieper kunnen ingaan.

⁴⁴ Berger 2013, 281-282: "minimal syntactical structure [is] combined with maximal illocutionary force and interpersonal function. If the linguistic superiority of Pseudolus has not yet been rightly appreciated, after such a display of his 'power of words', this line should easily gain him another conversational victory."

Pseudolus speelt. Bovendien wordt het dominante taalgebruik van Pseudolus richting zijn meester overgenomen door Simia.⁴⁵ Pseudolus probeert Simia aanwijzingen te geven, maar Simia neemt de controle over zijn handelingen en taalgebruik. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de volgende korte reactie van Simia op Pseudolus (920):

PS. Ambula ergo cito. SI. Immo otiose volo. 920

PS. Loop dan sneller. SI. Nee, ik wil het rustig aan doen. 920

Simia krijgt bevelen van Pseudolus maar trekt zich hier niets van aan. Met *volo* ('willen') geeft hij koppig aan zijn eigen plan te willen trekken. Het lijkt problematisch voor de presentatie van Pseudolus als *servus callidus* dat Simia nu dominant is in zijn handelingen en taalgebruik. Pseudolus krijgt geen controle over Simia.⁴⁶ Afgezien van de scène met Simia, slaagt Pseudolus erin om met zijn woorden controle te krijgen over medepersonages. 'Meesterlijk' taalgebruik, zoals ik het graag zou willen noemen, draagt bij aan de presentatie van het stereotype *servus callidus*. Pseudolus kan als slaaf namelijk zijn medepersonages van een hogere status misleiden door middel van taal.⁴⁷ Hetzelfde geldt voor de grappen die Pseudolus maakt gedurende het stuk. Er is geen ruimte om deze hier uitvoerig te bespreken, maar het moge duidelijk zijn dat Pseudolus door middel van woorden de controle over zijn medepersonages kan krijgen. De komische inversie is al vanaf het begin van het stuk in het taalgebruik van Pseudolus terug te zien, maar wordt pas expliciet gemaakt door de personages nadat Ballio het toneel heeft verlaten.

Pseudolus de acteur

Aan de hand van verbale metaforen die Pseudolus in de mond neemt of die medepersonages met Pseudolus in verband brengen, ondergaat Pseudolus in het stuk verschillende transformaties. Volgens Wright staan de transformaties die Pseudolus ondergaat bijna los van de handelingen in de plot.⁴⁸ Dit houdt in dat ze geen invloed op Pseudolus' handelen hebben. De transformaties geven inzicht in de manier waarop hij door Plautus als een *servus callidus* wordt gepresenteerd. Het is van belang om te zien op welke manier Pseudolus een rol aanneemt en deze transformaties bijdragen aan zijn personage. Dit alles hangt nauw samen met de functie van zijn 'meesterlijke' taalgebruik.

---

⁴⁵ Slater 1985, 137: "Simia, as Pseudolus's creation, is even more of a comic slave than Pseudolus himself is".

⁴⁶ Bungard 2014, 96: "When Pseudolus tries to hurry him (Simia) into action (920), he demands the opportunity to play his part as he wishes". Met *immo* en *volo* wordt de wil van Simia inderdaad sterk doorgedreven. *Immo* kan gebruikt worden als een bevestiging van wat gezegd is ('ja, inderdaad'). Hier wordt het partikel gebruikt om de wil van Simia juist tegenover die van Pseudolus te zetten.

⁴⁷ Stewart 2008, 81: "Verbal play, as well as the content of the speech, serves to challenge authority and to insinuate an independent self."

⁴⁸ Wright 1975, 407: "Pseudolus, in fact, undergoes, purely through language, a series of transformations which establish his comic superiority in a way almost totally independent of the objective facts of the plot."

Zoals gezegd erkent Pseudolus aan het begin van het stuk nog zijn status als slaaf. Pseudolus ondergaat dus nog geen transformaties, waarmee hij een rol aanneemt die niet past bij zijn sociale achtergrond en dus een komische inversie expliciet maakt.⁴⁹ Pas nadat Ballio van het toneel verdwijnt wordt de komische inversie van meester en slaaf erkend door Pseudolus. De verschillende rollen die hij aanneemt dragen bij aan de kracht van deze komische inversie en aan het misleidende karakter van Pseudolus als *servus callidus*.

Pseudolus neemt al vrij snel verschillende rollen aan met een aantal korte metaforen.⁵⁰ Met de metaforen van een speerwerper (407: 'ik wilde een speer naar onze grijsaard slingeren') en een grafschender (412-413: 'ik zal uit dit oude graf vandaag // twintig *minae* opgraven') probeert Pseudolus te benadrukken dat hij Simo op een listige wijze wil misleiden.⁵¹ Vervolgens noemt Simo Pseudolus een legeraanvoerder en een mentor (447-448: 'deze legeraanvoerder, deze mentor van hem; ik wens dat hij gemarteld wordt'). Hij zegt daarna dat Pseudolus als Socrates kan spreken (464-465: 'hij zal jou (Calidorus) met zijn woorden verzwakken, zodat jij denkt // dat niet Pseudolus, maar Socrates met jou spreekt'). Deze rollen vertegenwoordigen alle vrije personages, waarvan de legeraanvoerder nog het verst van Pseudolus' sociale status afstaat. Na deze verschillende transformaties laat Pseudolus zich horen als een Delphisch orakel (479-488):

<i>PS. Siquid vis, roga.</i>	479
<i>quod scibo, Delphis tibi responsum dicito.</i>	480
<i>SI. Advorte ergo animum et fac sis promissi memor.</i>	
<i>quid ais? ecquam scis filium tibicinam</i>	
<i>meum amare? PS. Ναί γάρ. SI. Liberare quam velit?</i>	
<i>PS. Καί τοῦτο ναί γάρ. SI. Ecquas viginti minas</i>	
<i>[per sycophantiam atque per doctos dolos]</i>	485
<i>paritas ut a me auferas? PS. Abs te ego auferam?</i>	
<i>SI. Ita; quas meo gnato des, qui amicam liberet?</i>	
<i>fatere, dic: 'Καί τοῦτο ναί'. PS. Καί τοῦτο ναί.</i>	
<i>PS. Vraag het als u wilt.</i>	479
<i>Wat ik zal weten, antwoord ik u met een Delphisch orakel.</i>	480
<i>SI. Richt je aandacht er dan op en zorg dat je doet zoals je beloofd hebt.</i>	
<i>Wat zeg je? Weet je of mijn zoon wel een oogje op</i>	

⁴⁹ Segal geeft desondanks een voorbeeld van een metafoor aan het begin van het stuk die Pseudolus transformeert tot de windgod Aeolus, de machtige heerser over de winden: 'in 's hemelsnaam, je weet, wanneer ik mijn offers heb voorbereid, // op welke manier en wat voor soort oproertjes ik bereid ben te maken' (109-110: *scis tu quidem hercle, mea si commovi sacra, // quo pacto et quantas soleam turbellas dare*; Segal 1987, 134). Hij vertaalt *turbellas* met 'whirlwinds', maar deze vertaling volgt niet noodzakelijk uit de context. *Turbella* kan bovendien het verkleinwoord van *turba* ('onrust/menigte') zijn, in plaats van *turbo* ('wervelvind'). Hier een transformatie zien is dus te ver gezocht en past niet aan het begin van het stuk, waar we nog niet zien dat Pseudolus een andere rol aanneemt.

⁵⁰ 407: *volui inicere tragulam in nostrum senem*; 412-413: *ex hoc sepulcro vetere viginti minas // effodiam ego hodie, quas dem erili filio*; 447-448: *hic dux, hic illist paedagogus; hunc ego // cupio excruciar*; 464-465: *conficiet iam te hic verbis, ut tu censeas // non Pseudolum sed Socratem tecum loqui*.

⁵¹ Wright 1975, 411.

de fluitspeelster heeft? PS. *Ja, zeker.* SI. En wil hij haar bevrijden?

PS. *Ja, ook dat zeker.* SI. Ben jij soms bezig twintig *minae*

[met bedrog en met slimme listen]

485

van mij te stelen? PS. Zou ik van ú stelen?

SI. Ja; en geef je ze aan mijn zoon zodat hij zijn vriendin kan bevrijden?

Beken het, zeg: *'Ja, dat zeker.'* PS. *Ja, dat zeker.*

Het aantal rollen dat Pseudolus aanneemt is zelfs meer dan het aantal listen dat hij moet bedenken gedurende het hele stuk.⁵² Pseudolus toont zich een ware acteur. Op elke vraag die Pseudolus van zijn meester krijgt, antwoordt hij met het Griekse *ναὶ γάρ* ('ja, zeker'), alsof hij een Grieks orakel is. Het moet een komisch effect hebben gegeven wanneer een Romeinse acteur deze woorden in de mond nam. Het Delphisch orakel is in de Griekse wereld bovendien een waarheidsgetrouwe autoriteit.⁵³ Deze identificatie met het orakel is op haar beurt weer ironisch, want een *servus callidus* is misleidend en de betekenis van de naam Pseudolus (zie 'Inleiding') is hiermee in tegenspraak.

Pseudolus houdt zijn rol van Delphisch orakel goed vast in deze verzen, maar uiteindelijk moet hij zijn plan aan Simo bekennen. Wright merkt terecht op dat het Pseudolus' handelingen binnen de plot niet ten goede komt, maar Pseudolus kan Simo wel laten meegaan in zijn eigen toneelstukje.⁵⁴ Pseudolus speelt dus niet alleen met zijn rollen tegenover het publiek, maar ook krijgt hij hiermee controle over zijn medepersonage. Pseudolus wordt namelijk door zijn meester verdacht en ondervraagd, maar krijgt Simo zo ver om van deze serieuze zaak een toneelstukje te maken. Pseudolus neemt hiermee de regie in handen. Dat Pseudolus een rol goed kan vasthouden, blijkt misschien nog sterker uit het militaire taalgebruik waar hij rijkelijk gebruik van maakt. Dit hebben we al kunnen zien in zijn eerdere uitspraak dat Pseudolus 'een stad wil belegeren'. In zijn monoloog aan het begin van het tweede bedrijf kondigt Pseudolus aan dat hij Simo wil bestelen. Hij ziet Ballio als een staatsvijand (579-583):

ita paravi copias 579

duplicis triplicis dolos perfidias, ut, ubiquomque hostibus congregiar 580

(maiorum meum fretus virtute dicam,

mea industria et militia fraudulenta),

facile ut vincam, facile ut spoliem meos perduellis⁵⁵ meis perfidiis.

zo heb ik mijn strijdkrachten voorbereid, mijn 579

twee-, drievoudige listen en verraad, zodat waar ik ook maar slaags raak met 580

⁵² Naast de hierboven genoemde rollen toont Pseudolus zich ook nog een smid (614), een schoolmeester (933), en Odysseus (1063) (Wright 1975, 413). Met name de rol Odysseus is interessant. Odysseus is net als Pseudolus vernuftig (Segal 1987, 130). Het epitheton *πολύτροπος*, waarmee Odysseus wordt gekenmerkt aan het begin van de Odyssee, betekent letterlijk 'wendingrijk'. Zowel Pseudolus als Odysseus zitten vol nieuwe ideeën.

⁵³ Sharrock 1996, 161.

⁵⁴ Wright 1975, 411-412.

⁵⁵ Wheeler 1988, 87: "*Perduellio*, the oldest Latin word for treason, essentially meant conducting one's self as an enemy of city, since enemies were originally called *perduelles*, a term later replaced by *hostis*."

vijanden (steunend op de deugd van mijn voorvaderen moet ik zeggen,
mijn ijver en bedrieglijke sluwheid),
ik met gemak overwin; ik met gemak mijn vijanden buit maak middels mijn verraad.

Het militair taalgebruik van Pseudolus in deze passage draagt bij aan de komische inversie in het stuk.⁵⁶ De dominantie of het *imperium* over zijn meester wordt hier door Pseudolus nogmaals benadrukt in zijn taalgebruik. Hij vergelijkt zijn list en verraad (*dolos perfidias*) met strijdkrachten (*copias*). Het woord *perfidia* ('verraad') vinden we zelfs in militaire contexten. Men spreekt over *perfidia* wanneer een burger verraad pleegt tegen de staat.⁵⁷ In deze context geeft dit woordgebruik een ironisch effect, aangezien Pseudolus slechts op het verraad aan zijn persoonlijke vijand doelt. Bovendien is de deugd van voorvaderen (*maiorum virtute*) iets waar een slaaf niet over kon spreken, omdat hij geen familie bezat en slechts het werktuig van een meester was.⁵⁸ Pseudolus komt vaker in het stuk naar voren als een Romeinse generaal. In het volgende hoofdstuk komt dit verder aan bod.

De transformatie van Pseudolus, waarover ik hier nog niet heb gesproken, maar die wel belangrijk voor de plot is, is die naar de slaaf Syrus. Hierop wordt weinig tot geen nadruk gelegd door geleerden.⁵⁹ Het is juist de rol van Syrus die ervoor zorgt dat de plot zich kan ontwikkelen, aangezien hij hiermee Harpax kan overtuigen een brief van de soldaat achter te laten. Dit is de enige rol die Pseudolus aanneemt en die invloed heeft op zijn handelingen. De andere, hierboven genoemde transformaties van Pseudolus dragen slechts bij aan het 'meesterlijke' taalgebruik van de *servus callidus*. Hij neemt controle over de rollen en zijn medepersonages gaan hierin mee. Pseudolus laat middels zijn taalgebruik zien dat hij zijn medepersonages de baas is.

Servus poeta

Pseudolus zegt het letterlijk: 'nu zal ik dichter worden' (404: *nunc ego poeta fiam*). Hij doelt hiermee op zijn taak om twintig *minae* te vinden: 'de twintig *minae* // die nu nergens ter wereld zijn, zal ik toch vinden' (404-405: *viginti minas, // quae nusquam nunc sunt gentium, inveniam tamen*). Hiervoor gebruikt Pseudolus het Latijnse woord *invenire* ('vinden'). *Inventio* is een term waarmee dichters (en redenaars) doelen op het vinden van geschikt materiaal voor hun gedicht of tekst. Er wordt zo een vergelijking tussen Pseudolus en de dichter gecreëerd.⁶⁰ Pseudolus zoekt immers ook naar geschikt materiaal: een effectieve list. Je zou deze uitspraak van Pseudolus kunnen opvatten als woorden van de komediedichter, Plautus, zelf. Plautus zoekt ook manieren om Pseudolus, zij het ook middels een zwakke plot, uiteindelijk in het bezit van de

---

⁵⁶ Deze passage, die nog langer is en meer militair taalgebruik bevat, wordt behandeld door Stewart (Stewart 2008, 83-85). Al aan het eind van het eerste bedrijf vanaf vers 562 neemt Pseudolus de rol van een Romeinse generaal aan (Wright 1975, 412-413).

⁵⁷ Wheeler 1988, 90.

⁵⁸ Stewart 2008, 84.

⁵⁹ Slater staat kort stil bij het succes van Pseudolus in zijn rol als Syrus (Slater 1985, 133-134).

⁶⁰ Sharrock 1996, 154.

twintig *minae* te laten komen. Dat met de metatheatrale opmerking van Pseudolus naar de rol van Plautus wordt gewezen, is duidelijk. Maar wat betekent het dat Pseudolus de rol van dichter aanneemt? Het maakt de metaforen die Pseudolus gebruikt om verschillende rollen aan te nemen niet alleen verbaal, maar ook theatraal.⁶¹ Pseudolus maakt ‘als dichter’ zelf een toneelstuk met zijn ‘meesterlijke’ taalgebruik. Bovendien geeft Pseudolus regieaanwijzingen in het stuk.⁶² We bevinden ons nu op metatheatraal niveau.

♦ ♦ ♦

Pseudolus ondergaat met zijn ‘meesterlijke’ taalgebruik verschillende transformaties. De manipulatie en controle die hij heeft over de rollen die hij aanneemt, dragen bij aan het stereotiepe beeld van Pseudolus als *servus callidus*. Pseudolus heeft immers zelf controle over de transformaties die hij ondergaat en hij kan zijn medepersonages hierin mee laten gaan. Door het dominante taalgebruik van Pseudolus dat in het gehele stuk te vinden is, wordt de komische inversie van meester en slaaf versterkt. Dit staat bijna haaks op de handelingen van Pseudolus, die niet blijk geven van de grote slimheid van een *servus callidus*. In het vorige hoofdstuk hebben we opgemerkt dat voornamelijk de scène tussen Pseudolus en Simia afbreuk doet aan Pseudolus’ rol als *servus callidus*. Simia neemt de controle over de handelingen in de plot en het dominante taalgebruik. Wanneer we Pseudolus’ rol die hij als *poeta* aanneemt, in acht nemen, werpt dit een ander licht op de rol van Pseudolus in deze scène. We moeten het stuk dan als metatheater lezen.

---

⁶¹ Slater 1985, 144.

⁶² Wright 1975, 414.

3 Improvisatietheater

Metatheatraliteit heeft betrekking op de manieren waarop personages in een toneelstuk zelf reflecteren op de aard van het toneelstuk. Dit concept is enigszins abstract, maar het wordt duidelijk wanneer we de *Pseudolus* als metatheater lezen. Pseudolus laat gedurende het stuk blijken dat hij zich bewust is van zijn rol als *servus callidus*, een stereotype in Plautus' komedies. Het meest illustratieve voorbeeld hiervan is Pseudolus' monoloog aan het einde van het eerste bedrijf (568-570), die in het eerste hoofdstuk aan bod is gekomen. We hebben reeds gezien dat de rol van Simia op intratheatraal niveau problematisch is voor Pseudolus' status van *servus callidus*. Metatheatraliteit werpt hier een ander licht op. Aan de hand van de symboliek van de brief in de *Pseudolus* wil ik de scène met Simia opnieuw bespreken.

Voor een metatheatrale lezing is het van belang om ons bewust te worden van de twee visies op het metatheater in de *Pseudolus*.⁶³ Eén groep geleerden, van wie Slater de vertegenwoordiger is, legt de nadruk op de wijze waarop Pseudolus door middel van het aannemen van verschillende rollen zijn medepersonages weet te controleren en te manipuleren.⁶⁴ Deze geleerden geven niet weer of en in welke mate het personage Pseudolus in zijn metatheatrale rol als dichter het publiek bespeelt. Een andere groep geleerden, van wie Moore de vertegenwoordiger is, wil juist aantonen dat de metatheatraliteit in de *Pseudolus* voornamelijk een spel met het publiek is.⁶⁵ Ik wil laten zien dat Pseudolus op metatheatraal niveau zijn medepersonages bespeelt, maar wij ons als publiek ook door Pseudolus misleid moeten voelen. Pseudolus zegt het zelf: 'dit toneelstuk wordt opgevoerd voor deze toeschouwers' (720: *horum causa haec agitur spectatorum fabula*). Ik sluit me daarom aan bij de tweede groep.

Symboliek van de brief

Wat is precies de rol van de dichter, die Pseudolus in het stuk aanneemt? In ieder geval is de dichter van de komedie de maker van het script. Je zou de taak van Pseudolus als dichter dan kunnen zien om een uitgeschreven script te leveren.⁶⁶ Toch zijn er verschillende aanwijzingen dat de komedie die Pseudolus opvoert ten dele een geïmproviseerd karakter heeft.⁶⁷ Dit hebben

---

⁶³ Burke deelt de visies van geleerden op in twee groepen (Burke s.a., 1-2).

⁶⁴ Wright 1975, 416; Slater 1985, 143-144: "The key transformations of Pseudolus are more than linguistic, more than verbal metaphors. They are visual and improvisational. They are theatrical metaphors. In his control of the theatrical Pseudolus has, in a sense, been Plautus all through the play. Indeed the *Pseudolus* is a play about the Plautine process of play-making."

⁶⁵ Moore 1998, 92: "The success of a play ... depends ultimately not on its playwright or actors, but on the reaction of its audience; and *Pseudolus* shows a remarkable degree of self-consciousness about this ... element as of dramatic performance as well."

⁶⁶ Volgens Bungard levert dit het volgende effect op het publiek: "The audience is put in a position to enjoy a product that has been worked out fully in advance" (Bungard 2014, 88).

⁶⁷ Onder deze '*improvisatory mode*' verstaan we het volgende: "the playwright sets up a framework within which the action will take place, and the script takes form as playwright and actors work out what should happen within that framework" (Bungard 2014, 88).

we kunnen zien aan de ‘zwakte’ van de plot en bijvoorbeeld Pseudolus’ reactie aan het einde van het eerste bedrijf. Door te improviseren moet je je aanpassen aan de omstandigheden op het toneel; je hebt geen controle over alle gebeurtenissen. Dit laatste is uitgebreid aan bod gekomen in het eerste hoofdstuk. Een verwijzing naar de rol van het script en improvisatie krijgen we bijvoorbeeld aan het begin van het stuk, waarin de brief van Phoenicium wordt gelezen (23-30, 41-44):⁶⁸

<i>PS. Ut opinor, quaerunt litterae hae sibi liberos:</i>	23
<i>alia aliam scandit. CA. Ludis iam ludo tuo.</i>	
<i>PS. Has quidem pol credo, nisi Sibulla legerit,</i>	25
<i>interpretari alium posse neminem.</i>	
<i>CA. Cur inclementer dicis lepidis litteris,</i>	
<i>lepidis tabellis lepida conscriptis manu?</i>	
<i>PS. An, opsecro hercle, habent quas gallinae manus?</i>	
<i>nam has quidem gallina scripsit.</i>	30
...	
<i>PS. ‘Phoenicium Calidoro amatori suo</i>	41
<i>per ceram et lignum litterasque interpretes</i>	
<i>salutem mittit et salutem abs te expetit,</i>	
<i>lacrumans titubanti animo, corde et pectore.’</i>	
PS. Volgens mij willen deze letters kinderen van elkaar:	23
de een bestijgt de ander. CA. Je drijft de spot ermee.	
PS. Ik weet zeker dat, tenzij de Sibylle ze heeft gelezen,	25
niemand anders ze kan verklaren.	
CA. Waarom spreek je zo hard over deze lieve brief,	
dit lieve schrijftafeltje, beschreven met lieve hand?	
PS. In ’s hemelsnaam, hebben hanen ⁶⁹ soms handen?	
Ik ben namelijk zeker dat een haan dit heeft geschreven.	30
...	
PS. ‘Phoenicium groet haar geliefde Calidorus	41
middels een schrijftafeltje, hout en een brief als vertolkers	
en ze wacht een redding/begroeting ⁷⁰ van jou af,	
tranen vergietend, terwijl haar geest, hart en borst wankelen.’	

Door stil te staan bij de brief van Phoenicium aan het begin van het stuk, laat Plautus ons nadenken over de functie van een geschreven tekst, een script, in dit stuk. Pseudolus heeft de treurige brief van Phoenicium in zijn handen en maakt direct een aantal grappen over het afschuwelijke handschrift. Het handschrift geeft Pseudolus ruimte voor verschillende

⁶⁸ Deze passage wordt door besproken in onder andere Slater 1985, 119-120; Jenkins 2005, 364-370; Bungard 2014, 91-92.

⁶⁹ Het Latijnse *gallina* is eigenlijk een ‘kip/hen’. Ik kies voor de vertaling ‘haan’, volgens de Nederlandse uitdrukking ‘hanenpoten’ voor een onleesbaar handschrift.

⁷⁰ In de *Pseudolus* is een woordspel gaande met de verschillende betekenissen van *salus* (Jenkins 2005, 374).

interpretaties: de letters willen kinderen van elkaar krijgen, het is mysterieus schrift, een haan heeft de letters opgeschreven. Het is niet voor niets dat in de grap met de Sibylle het woord *interpretari* ('verklaren/interpreteren') valt: een geschreven tekst kan immers misleidend zijn, omdat hij open staat voor verschillende interpretaties.⁷¹ Pseudolus maakt zelf verschillende grappen door een verkeerde interpretatie van de tekst.⁷² De gedachte van misinterpretatie wordt opgepakt in 42 met *interpretes* ('vertolkers,' als appositie bij de voorafgaande accusativi). Pas wanneer Pseudolus de brief helemaal heeft voorgelezen, wordt voor Pseudolus en het publiek duidelijk wat er in de brief wordt gezegd.

We zien dus dat Pseudolus de regie in handen heeft door eerst de spot te drijven met de brief die hij van Calidorus heeft gekregen. Hij maakt gebruik van het moment door de komische potentie van de omstandigheden tot uiting te brengen.⁷³ Plautus wil deze verbinding tussen schrift en theater in de bovenstaande passage expliciet maken: "it is by [Pseudolus'] manipulation of others' voices – including written voices – ... that Pseudolus creates his own, 'improvised,' comic world."⁷⁴ De brief in bovenstaande passage staat symbool voor het script.⁷⁵ Pseudolus heeft van Plautus de brief, het script, in handen gekregen, maar aanvaardt deze niet zomaar. Hij gebruikt zijn improvisatietalenten om het stuk een geslaagde komedie te laten worden. In het vorige hoofdstuk hebben we opgemerkt dat het 'meesterlijke' taalgebruik van Pseudolus aan dit idee bijdraagt. Door de manier waarop Pseudolus de brief als instrument voor improvisatie gebruikt, wordt het geschrevene of het script zo een middel tot misleiding. De monologen van Pseudolus, waarin hij zich tot het publiek richt, wijzen hier ook op. Dit alles draagt bij aan de presentatie van Pseudolus als vertegenwoordiger van de *servus callidus*.⁷⁶

Simia

In de vorige twee hoofdstukken hebben we gezien dat de scène met Simia problematisch lijkt voor Pseudolus' presentatie als *servus callidus*. Pseudolus heeft Simia, een andere slaaf, nodig om Phoenicium terug te krijgen van Ballio. Wanneer hij Simia instructies probeert te geven, geeft die geen gehoor aan Pseudolus. We merken dat Simia de controle over Pseudolus wil nemen. Maar wat blijkt als we het stuk als metatheater lezen? Pseudolus kan de rol van *poeta* op zich nemen,

---

⁷¹ Jenkins 2005, 365.

⁷² Jenkins 2005, 365: "the joke ... bring[s] to the foreground an idea crucial to this play: the same text may have multiple readers, and multiple 'takes'."

⁷³ Bungard 2014, 99.

⁷⁴ Jenkins 2005, 370. Jenkins geeft nog een passage waaruit dit spel van Pseudolus blijkt: 'nu zal ik met deze brief // driemaal de spot drijven; tegenover mijn meester, de vrouwenhandelaar en degene die mij deze brief gegeven heeft' (690-691: *nunc ego hac epistula // tris deludam, erum et lenonem et qui hanc dedit mi epistulam*).

⁷⁵ Slater 1985, 119.

⁷⁶ Bungard 2014, 94: "Involved in a project of *poesis*, he (Pseudolus) stands in contrast to other *servi callidi* who are more aligned with the written mode." Ik besteed geen verdere aandacht op de wijze waarop andere *servi callidi* bij Plautus spelen met een geschreven of geïmproviseerd script.

zoals hij zelf eerder heeft gezegd. Dit lijkt hij te doen wanneer Simia op het toneel verschijnt (905-908, 912-913a):

[PS.] *Si umquam quemquam di immortales voluere esse auxilio adiutum,* 905
tum me et Calidorum servatum volunt esse et lenonem extinctum
quom te adiutorem genuerunt mihi tam doctum hominem atque astutum.
sed ubi illic est?

...

Ehem, te hercle ego circumspectabam; nimis metuebam male, ne abiisses. 912
SI. Fuit meum officium ut facerem, fateor.

[PS.] Als de onsterfelijke goden ooit hebben gewild dat iemand geholpen werd, 905
 dan willen ze dat ik en Calidorus gered worden en de vrouwenhandelaar wordt
 omgebracht, nu ze jou, zo'n slimme en listige man, als mijn helper hebben
 voortgebracht. Maar waar is hij?

...

Aha, eindelijk! Ik zocht je overal; ik was verschrikkelijk bang dat je was 912
 weggegaan. SI. Ik geef toe: het zou mijn taak zijn dat te doen.

Pseudolus benoemt Simia's eigenschappen, zoals we ze van een *servus callidus* verwachten. Met de opmerking van Simia (913a), na Pseudolus' korte monoloog, wordt het duidelijk dat Simia deze rol heeft overgenomen.⁷⁷ Dit uit zich in het feit dat Simia een dominante positie ten opzichte van Pseudolus aanneemt. Simia zegt dan ook Pseudolus te overtreffen: 'met listen en bedrog zou ik zelfs u, // die mijn leermeester is, overtreffen: onthoud dat' (932-933: *te quoque etiam dolis atque mendaciis, // qui magister mihi es, antidibo, ut scias*). Simia neemt nu duidelijk de rol van *servus callidus* op zich. Pseudolus daarentegen neemt de rol van dichter aan, zoals ook blijkt in andere delen van het stuk.⁷⁸ Het is voor Pseudolus lastig om met Simia, de tweede *servus callidus*, te werken want die wil uiteraard de controle over zijn *magister* ('leermeester') krijgen. Dit probleem is deels opgelost wanneer we de vergelijking tussen Pseudolus en Simia verder trekken. Zoals Pseudolus Plautus' script in handen heeft gekregen en aan de hand hiervan improviseert, zo gaat Simia met het script van Pseudolus om. De enige aanwijzing die Simia opvolgt is Phoenicium van Ballio te krijgen. De rest improviseert Simia (984-991, 998-1001, 1009-1010):⁷⁹

BA. Quis is homost qui iussit? PS. Perii, nunc homo in medio lutost. 984
nomen nescit; haeret haec res. BA. Quem hanc misisse ad me autumas? 985
SI. Nosce imaginem; tute eius nomen memorato mihi,
ut sciam te Ballionem esse ipsum. BA. Cedo mi epistulam.
SI. Accipe et cognosce signum. BA. Oh, Polymachaeroplages

⁷⁷ Slater 1985, 137; Burke s.a., 15.

⁷⁸ Slater 1985, 144; Bungard 2014, 96: "For a playwright of the improvisatory mode like Pseudolus, no better actor [than Simia] could be found."

⁷⁹ Deze scène wordt besproken in onder andere Jenkins 2005, 372-374; Tornau 2005, 58-59; Bungard 2014, 96-98; Burke s.a., 13-18.

<i>purus putus est ipsus; novi. heus, Polymachaeroplages nomen est. SI. Scio iam me recte tibi dedisse epistulam, postquam Polymachaeroplages elocutus nomen es.</i>	990
...	
<i>[BA.] 'Miles lenoni Ballioni epistulam conscriptam mittit Polymachaeroplages, imagine obsignatam quae inter nos duo convenit olim.'</i>	998 1000
...	
<i>'Harpax calator meus est, ad te qui venit -' tun es is Harpax? SI. Ego sum, atque ipse 'harpax' quidem.</i>	1009 1010
BA. Wie is de man die jou gezonden heeft? PS. Ik ben verloren, mijn man zit nu midden in de drek. Hij weet de naam niet; dit plan loopt vast. BA. Wie, zeg je, heeft mij deze brief gezonden? SI. Herken het portret; jij, zeg me zijn naam zodat ik weet dat jij Ballio zelf bent. BA. Geef hier die brief. SI. Pak aan en merk het teken op. BA. Oh, Polymachaeroplages, het is hem echt, oprecht; ik ken hem. Hoor eens, Polymachaeroplages is zijn naam. SI. Ik weet dat ik jou terecht de brief heb gegeven, nu jij de Polymachaeroplages' naam hebt uitgesproken.	984 985 990
...	
<i>[BA.] 'De soldaat Polymachaeroplages stuurt aan de vrouwenhandelaar Ballio een geschreven brief, getekend met een portret waarmee wij twee ooit tot een overeenkomst zijn gekomen.'</i>	998 1000
...	
<i>'Harpax is mijn bode, die naar jou komt -' Ben jij die Harpax? SI. Dat ben ik, en zeker ben ik 'ἄρπαξ'.</i>	1009 1010

Simia komt, zogenaamd als Harpax, aan bij Ballio en geeft hem de brief die Pseudolus van de echte Harpax heeft kunnen bemachtigen. Ballio vraagt Simia naar de naam van de soldaat om zeker te weten dat hij de juiste man voor zich heeft. De reactie van Pseudolus, vervolgens, is gericht naar het publiek. Pseudolus is bang dat zijn plan in duigen valt, omdat Simia de naam van de soldaat niet weet. Door de improvisatiekunsten van Simia wordt hij gered. Simia draait de rollen om en vraagt op zijn beurt aan Ballio of hij wel de echte Ballio is. Die gaat hierop in en neemt de brief aan, zodat hij kan bewijzen dat hij het getekende portret van de soldaat herkent. Simia is Ballio te slim af geweest, zoals het een *servus callidus* betaamt.

Wederom kan de brief hier symbool staan voor het script dat Pseudolus aan de tweede *servus callidus*, Simia, heeft gegeven. Simia gebruikt deze brief als *framework for the scene*,⁸⁰ om aan de hand hiervan te improviseren. Dit blijkt ook wanneer Simia reageert op Ballio wanneer die de brief van de soldaat voorleest. Simia weet dat hij de rol van de bode Harpax speelt. Wanneer

---

⁸⁰ Bungard 2014, 98.

Ballio aan hem vraagt ‘Ben jij die Harpax?’, overtuigt Simia niet alleen Ballio van zijn valse identiteit, maar maakt hij ook nog eens een gevatte, komische opmerking. Simia gebruikt de betekenis van de naam Harpax (het Griekse ἄρπαξ betekent ‘roofzuchtig’) om op zijn sluwheid te wijzen. Ballio heeft hier geen erg in. Simia slaagt in zijn rol als *servus callidus*.

• • •

Alleen wij als publiek merken op hoe met de illusie van een script en improvisatie wordt gespeeld door de twee *servi callidi* (Pseudolus en Simia) in dit stuk. Deze metatheatrale lezing van de *Pseudolus* laat zien dat niet alleen de personages in het stuk worden misleid, maar ook het publiek misleid wordt doordat een tweede *servus callidus* het ‘script’ in handen krijgt.⁸¹ Pseudolus lijkt met de komst van Simia zijn status als *servus callidus* te verliezen, maar weet ons toch nog in zijn rol als *poeta* te misleiden. Uiteindelijk is het Pseudolus die zijn triomf viert aan het einde van het stuk. Hieruit kunnen we opmaken dat Pseudolus zijn rol als *servus callidus*, deels op intratheatraal en deels op metatheatraal niveau, heeft kunnen waarmaken.⁸² Er wordt vaak gezegd dat Simia succesvoller is als *servus callidus* dan Pseudolus. Dit is niet noodzakelijk een probleem voor het succes van het personage Pseudolus. Pseudolus opereert in het stuk meer op metatheatraal niveau. Bovendien heeft Pseudolus op intratheatraal niveau al succes behaald door zijn rol als de slaaf Syrus te spelen. Simia is eerder een verlengstuk van Pseudolus, de ideale *servus callidus* die anderen weet te misleiden, waar Pseudolus als *poeta* handig gebruik van weet te maken.

---

⁸¹ Feeney 2010, 288: “This is a very mysterious operation. Pseudolus keeps reminding us that he is not a real character, that he is only the product of a script.”

⁸² Zie bijvoorbeeld Tornau 2005, 59; Burke s.a., 15-18.

Samenvatting en conclusie

Het blijkt dat Plautus bewust met het idee van stereotypering speelde in zijn *Pseudolus*. De *servus callidus* is een vaak gebruikt stereotype in Plautus' komedies en wordt gekenmerkt door zijn misleidende, listige en dominante karakter. Met deze scriptie heb ik willen aantonen dat het personage Pseudolus op verschillende niveaus als een *servus callidus* wordt gepresenteerd. Door de plot, het taalgebruik en het metatheater in de komedie te analyseren en tegenover elkaar te zetten, kunnen we zien op welke manieren het personage Pseudolus in Plautus' gelijknamige komedie als een *servus callidus* naar voren komt.

We zijn als publiek steeds maar gedeeltelijk op de hoogte van Pseudolus' plannen. Bovendien komen we er nooit achter hoe Pseudolus zijn listen heeft uitgedacht, aangezien zijn plannen direct in duigen vallen (door de komst van Simo en Harpax). Pseudolus geeft zelf aan, wanneer hij zich tot het publiek richt, dat toeval een grote rol speelt en dat zijn kracht ligt in het zich aanpassen aan de omstandigheden. Hij is geen *servus callidus* die binnen het verhaal met een uitgedachte list van begin tot eind controle lijkt te hebben over zijn medepersonages. Dit laatste lijkt in eerste instantie problematisch voor de presentatie van dit stereotype.

Door de *Pseudolus* als metatheater te lezen, krijgt het handelen van Pseudolus op intratheatraal niveau een andere betekenis. Zoals blijkt uit het spel met de brief in de *Pseudolus*, dat symbool staat voor het improviseren met een geschreven script, is Pseudolus zich bewust van zijn totstandkoming door Plautus. Aan het begin van het stuk neemt hij de brief van Phoenicium, die symbool staat voor het script, aan om er vervolgens verschillende grappen over te maken. Pseudolus neemt dus het script als uitgangspunt en improviseert hiermee. De achtereenvolgende listen die Pseudolus bedenkt gedurende het stuk kunnen we dan, middels deze metatheatrale lezing, zien als verschillende plots die telkens mislukken (wat overigens een komisch effect geeft). Hij slaagt er wel in om in zijn rol als Syrus Harpax te overtuigen en de brief van de soldaat te bemachtigen. Met deze brief, die wederom symbool staat voor een geschreven script, transformeert Pseudolus tot dichter en krijgt hij de regie over een tweede *servus callidus*, Simia.

Simia lijkt in zijn handelen en taalgebruik een ideale *servus callidus*. Het dominante taalgebruik, dat Simia bezigt tegenover Pseudolus, lijkt opnieuw problematisch voor diens presentatie. Gedurende het stuk heeft Pseudolus door middel van 'meesterlijk' taalgebruik zijn rol als *servus callidus* goed weten over te brengen. Hij is net als Simia dominant, maar kan ook controle uitoefenen over zijn medepersonages door verschillende transformaties (middels verbale metaforen) te ondergaan en deze nieuwe rollen vast te houden (zoals het Delphisch orakel). Hoewel Pseudolus zeer geslaagd is als *servus callidus* in zijn taalgebruik, lijkt Simia het toch van hem te winnen. Metatheater geeft hier een ander beeld van. Pseudolus heeft zich namelijk aan het publiek voorgesteld als dichter, een van de transformaties die hij ondergaat. Als dichter heeft Pseudolus aan Simia een nieuw script overhandigd en hem de kans gegeven om hiermee, al

improviserend, Phoenicium te bemachtigen. Pseudolus slaagt erin, door de regie als het ware in handen te nemen, met behulp van Simia de belofte aan Calidorus te vervullen. Uiteindelijk is het dan ook Pseudolus die zijn triomf viert.

Pseudolus komt dus op verschillende manieren als een *servus callidus* naar voren. Hij slaagt er niet in om een uitgedachte list te volbrengen. Hij manipuleert ons als publiek door te veinzen geen controle over de situatie te hebben. Toch weet Pseudolus door middel van improvisatie steeds dichterbij Phoenicium te komen, voornamelijk in zijn rol als Syrus. Wat het taalgebruik betreft is de presentatie van Pseudolus zeer geslaagd. Hij krijgt hiermee controle over zijn medepersonages. Toch geeft het spel dat Pseudolus met zijn publiek speelt de meeste betekenis aan zijn 'listige' karakter. Door te spelen met de illusie van een script en improvisatie, kruipt Pseudolus in de rol van dichter en weet hij de ideale *servus callidus* (als verlengstuk van hemzelf), Simia, ten tonele te brengen om zo zijn belofte aan de zoon van zijn meester waar te maken. Zowel op intratheatraal als metatheatraal niveau is hij dus misleidend, listig en dominant. Dit maakt Pseudolus een 'meesterlijke' slaaf. Het zou mij dan ook niet verbazen als de *Pseudolus* inderdaad, zoals Cicero beweert, een van Plautus' favoriete stukken was.

We weten nu op welke verschillende niveaus Pseudolus als *servus callidus* gepresenteerd wordt. Dit zegt iets over de wijze waarop Plautus heeft nagedacht over de presentatie van zijn hoofdpersonage. Met deze inzichten kan gekeken worden hoe andere *servi callidi* in Plautus' komedies naar voren komen. Zo komen we te weten wat de *Pseudolus* al dan niet uniek maakt, wat zijn presentatie van de *servus callidus* betreft. Zoals gezegd vormde hij ook een inspiratiebron voor latere komedieschrijvers. Het zou interessant zijn om in vergelijking met de *Pseudolus* te zien op welke wijze het stereotype later is opgepakt.

Bibliografie

- Berger, L. 2013, Doing Things with Words in Plautus' *Pseudolus*, *Eos* 100 (2), pp. 269-285.
- Bungard, C. 2014, To Script Or Not To Script: Rethinking Pseudolus as Playwright, *Helios* 41 (1), pp. 87-106.
- Burke, C. s.a., Sola Haec Dea: *Luck Versus Power in Plautus' Pseudolus*, www.academia.edu/13064000 (30-05-2017).
- Feeney, D. 2010, Crediting Pseudolus: Trust, Belief, and the Credit Crunch in Plautus' *Pseudolus*, *Classical Philology* 105 (3), pp. 281-300.
- Gratwick, A.S. 1982, Drama, In: Kenny, E.J. (ed.), *The Cambridge History of Classical Literature* 2, Cambridge, pp. 77-136.
- Jenkins, T.E. 2005, At Play with Writing: Letters and Readers in Plautus, *Transactions of the American Philological Association* 135 (2), pp. 359-392.
- Moore, T.J. 1998, *The Theater of Plautus: Playing to the Audience*, Austin.
- Segal, E. 1987, *Roman Laughter: the Comedy of Plautus (Second Edition)*, Oxford.
- Sharrock, A.R. 1996, The Art of Deceit: Pseudolus and the Nature of Reading, *Classical Quarterly* 46 (1), pp. 152-174.
- Slater, N.W. 1985, *Plautus in Performance: The Theatre of Mind*, Princeton.
- Stewart, R. 2008, Who's Tricked: Models of Slave Behavior in Plautus's *Pseudolus*, In: Bell, S. & Hansen I.L. (edd.), *Role Models in the Roman World: Identity and Assimilation*, Ann Arbor, pp. 69-96.
- Tornau, C. 2005, Pseudolus – 'Der Blender': Bemerkungen zur Dramaturgie und Komik des Plautus, *Antiken und Abendland* 51, pp. 43-68.
- Wheeler, E.L. 1988, *Stratagem and the Vocabulary of Military Trickery*, Leiden.
- Willcock, M.M. 1987, *Plautus: Pseudolus*, Bristol.
- Wright, J. 1975, The Transformations of Pseudolus, *Transactions of the American Philological Association (1974-)* 105, pp. 403-416.
- Afbeelding omslag: 'Figaro', In: Kite, E.S. 1918, *Beaumarchais: And the War of American Independence*, Boston.